

A HADISÍRFELTÁRÁS MÓDSZEREI*

Methods of War grave excavations

It is a world-wide practice that the graves of those fallen in wars are accidentally or deliberately excavated, and the mortal remains of the warrior lying in the grave are exhumed. The paper seeks an answer primarily to the question who can do the war grave excavations. Which research fields are affected? What kinds of experts need to be involved? Which are the methods available for this purpose? The author of the paper tried to answer these questions primarily with the help of an international questionnaire. This questionnaire included seven points related to the work of the institutions dealing with war grave excavations in different countries, and the forms were filled by Dutch, Polish, Romanian, German, Austrian and American war grave organisations. The evaluation of the questionnaire and the exploration of the related special literature were followed by an analyzing work. As a result, different types of organisations and methods could have been defined and categorised. A further goal of the paper was to elaborate an optimal method for Hungarian experts. The suggestions, which are based on international and Hungarian experience, are presented at the end of the paper.

Zsolt Tóth earned his history degree at the Károly Eszterházy College in Eger, and has a pre-degree certificate at the Doctoral School of Military Sciences at the National University of Public Service. Fellow researcher of the National Heritage Institute. Research area: war graves. Publications: *Finding our Heroes*. Ed. Zsolt Tóth. (Budapest, 2013.) E-mail: zsolt.toth@nori.gov.hu

Keywords: war grave explorations, grave of a hero, piety, methodology, questionnaire

A hősi sírok vagy más néven hadisírok azok a temetési helyek, amelyekben a honvédelmi kötelezettség teljesítése közben elesettek, továbbá a teljesítést követően, ezzel közvetlenül összefüggésbe hozható okból elhunytak nyugszanak.¹ Világszerte előfordul, hogy az ilyen jelegű sírokat – véletlenül vagy tudatosan – feltárják, a benne nyugvó harcos földi maradványait pedig exhumálják. Az alábbi tanulmány elsősorban azokra a kérdésekre keresi a választ, hogy kik végzik el a hadisír feltárását? Milyen tudományterületeket érinthet? Milyen szakemberek bevonása lehet szükséges? Milyen módszerek léteznek erre a célra? A dolgozat további célja egy optimális módszertan javaslatának elkészítése a magyar szakemberek számára.

* A téma kutatásában és a dolgozatom megírásához nyújtott segítségért ezúton is köszönetemet fejezem ki Négyesi Lajosnak és Illésfalvi Péternek.

¹ A fenti meghatározás nemzetközileg általánosított. Magyarországon a hadisírok pontos fogalmát az 1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezésről 3. § f) pontja határozza meg, amely szerint: *hősi temető, hősi temetési hely*: nemzetközi szerződés eltérő rendelkezése hiányában a honvédelmi kötelezettség fegyveres vagy fegyver nélküli teljesítése közben elesettek, továbbá a teljesítést követően, ezzel közvetlenül összefüggésbe hozható okból elhunytak, valamint háborúban kényszermunkára hurcoltak és elhunytak eltemetésére, hamvaik elhelyezésére szolgáló temető (temetőrész), temetési hely.

Bevezetés

Kutatóként azt tapasztaltam, hogy hazánkban még napjainkban sincs egységes módszertana a háborús temetési helyek feltárásának. Ennek oka múltbéli eseményekre vezethető vissza. Ellentétben a két világháború közötti időszakkal, a második világgéést követően, a szovjet befolyási övezetbe kerülve kevésbé működhetett hadisírgondozó, kutató szervezet Magyarországon. Szomorú tény, hogy ezt főként a nemzet saját hősi halottjai és hozzátartozóik sínylették meg, hiszen a törvényi szabályozás alapján csak a Szovjetunió, illetve az oldalukon harcoló haderők katonáinak sírjait illette meg a védelem.² Az „elleneséges németek és csatlósaiak” nyughelyeit nem volt ajánlatos még látogatni sem.

Az 1990-es években, a szocialista államberendezkedés átalakulását követően kezdődött meg az elesett magyar katonák sírhelyeinek felkutatása az államhatárokon belül és kívül. Ezzel párhuzamosan a Magyarországon nyugvó külföldi haderők katonáinak összeírása is kezdetét vette. Az elmúlt két évtizedben számos hadisírkutatás és feltárás zajlott le az országban, azonban leggyakrabban ezeket temetkezési szolgáltatókkal végeztették el, szakemberek bevonása nélkül, mindenféle dokumentálást mellőzve. A szakszerű hadisírfeltárás meghonosítása érdekében első lépésként a nemzetközi szakirodalom megismerését tűztük ki célul. Elég lehet egyetlen példát felhozni a hadisírkutatás nyugat-európai szakirodalmából,³ hogy lássuk a szakszerű feltárás szükségességét.

A hadirégészeti egyik tanulságos esete egy 2003-ban megtalált első világháborús katonasírnak a feltárása. Az elesettet német egyenruhában temették el. Sikerült megállapítani a málhája típusát, ami a korai jellegéből arra utalt, hogy a tulajdonosa 1915–1916 körül esett el. Az ismert volt, hogy a vizsgált időszakban a 12., a 26., az 52. hadosztályok, valamint az 1. és a 2. gárdahadosztályok harcoltak a területen. A zubbony koronás porosz gombjai már önmagukban sokat elárultak, de a hadirégészek felfedezték, hogy azok két-soros oszlopban helyezkednek el a maradványokon. Ebből – és a szabásának jellegéből – megállapították, hogy a zubbony 1910 M típusú volt, amelyből kikövetkeztették, hogy azt egy württembergi ezred katonája hordta. Ezen túl az elavult 1895 M típusú szíjzawat arra utalt, hogy a katona tartalékosként szolgált, ugyanis azokat látták el ilyen felszereléssel. Az említett 26. tartalékos hadosztálynak pedig a 121. tartalékos gyalogezrede éppen württembergi volt. A katonai felszerelési tárgyak mellett megtalálták a hősi halott személyes tárgyait is, köztük egy cipőkrém dobozt, ami az E. Breuninger shopból származott Stuttgartból. A legfontosabb leletnek azonban a katona azonosítási lemeze, azaz a dögcédulája bizonyult. Ez ugyan rozsdásan és sérülten került elő, de a muzeológusok kibetűzték belőle a következőket: „R. es R. No.”, „7 Ko....” és „No. 2.” Emellett felfedezték, hogy kézzel is belevéstek az azonosítási tárgyba a „Mün...”, „Hines” és „Jak...” betűcsoportokat. Ekkor a kutatás nyilvánosságot kapott egy internetes fórumon. Itt jelentkezett egy amerikai kutató, aki rendelkezett a 121. Württembergi tartalékos gyalogezred veszteséglistájával. Az adatsor átvizsgálása során ráakadtak Jakob Hönes nevére, aki 1915. június 13-án esett el a kutatott

² Magyarországon ezt az 1947. évi XIX. törvény (a szovjet-orosz katonai emlékművek és hősi temetők kegyeleti gondozása tárgyában) szabályozta.

³ *Alastair Fraser: Finding Jakob. In: Cooksey 2005. 29–41. o.; Saunders 2004. 98–137. o.; Robertshaw – Kenyon 2008. 174–181. o.*

területen, és Münchingenből származott, ami Stuttgart mellett található. A tárgyi leletek vizsgálata alapján levont megállapítások mind megegyeztek a veszteségi listán szereplő Jakob Hönes adataival. Ezzel sikeresen azonosították a megtalált hősi halottat. Minden bizonnyal a kutatás legfelemelőbb pillanata az volt, amikor a kutatók elutaztak Hönes szülőfalujába, majd kiderült, hogy még él a katona 93 éves fia. A hősi halottat így méltóságteljesen, a Bundeswher katonai tiszteletadása mellett temethette el a családjá. Fontos itt megemlíteni, hogy amennyiben a feltárás helyszínén összeszedik a gombokat, mielőtt a hadirégész megfigyelést végezhetett volna, nem sikerül azonosítani a holttestet.

A hadisír kutatásra vonatkozó külföldi szakirodalmat tanulmányozva arra a következtetésre jutottunk, hogy hazánkban is tudományos kutatómunka keretében kell a feltárásokat végrehajtani, amelyhez szükséges lenne egy magyar viszonyoknak megfelelő metódus kialakítása. Ennek érdekében az ezen a területen már tapasztalatokkal rendelkező külföldi partnerszervezetek kutató eljárásainak megismerését, elemzését, egymással való összehasonlítását, magyarországi alkalmazhatóságának mérlegelését tűztük ki célul. Így vette kezdetét a forrásanyag gyűjtése, amelynek legfontosabb lépése az illetékes szervezetek számára egy kérdőíves felmérés megküldése volt.

Kérdőíves felmérés

Az egyes országok hadisír kutatással foglalkozó intézményeire és azok munkáira vonatkozó, hét pontból összeállított kérdéssort 2011 nyarán továbbítottuk összesen 11 ország 12 illetékes szervezetéhez⁴ a magyar hadisírgondozó hivatalon⁵ keresztül. A felmérés 50%-os sikerrel járt, ugyanis válaszlevelet hat megkeresett küldött vissza. A holland, a lengyel, a román, a német, az osztrák és az amerikai hadisírkutató szervezetek által megküldött válaszok értékelése, illetve a vonatkozó szakirodalom⁶ alapján kezdődhetett meg az elemzés.

Az illetékes szervezetek

A hadisírgondozó szervezeteknek megküldött kérdőíves felmérés első kérdése az volt, hogy „létezik-e külön szervezet, vagy kutatócsoport hazájában, amely a hadi sírok feltárásával foglalkozik? Ha igen: Mi a szervezet neve és konkrét feladata? Ha nincs: Kik foglalkoznak hazájában a háborús hősök maradványainak exhumálásával?”

A válaszokból a következőket tudtuk meg: *Hollandiában* a Recovery and Identification Unit of the Royal Netherlands Army (RIU/RNLDA) feladata a háborús civil áldozatok és

⁴ Ausztria: Österreichisches Schwarzes Kreuz; Franciaország: Pôle d'Entretien des Nécropoles Nationales et des Hauts Lieux de Mémoire; Hollandia: Oorlogsgravenstichting; Lengyelország: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa; Nagy-Britannia: The Commonwealth War Graves Commission; Németország: Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e. V. és Deutsche Dienststelle; Olaszország: Commissariato Generale per le Onoranze ai Caduti in Guerra; Oroszország: Vojennije Memoriali; Románia: Oficiul Național pentru Cultul Eroilor; Ukrajna: Derzhavna mizhvidomcha komisszija u szpravah uvičsnennija pamjati zhertv viyni ta političnih represszij; Amerikai Egyesült Államok: Laboratory Director and Forensic Anthropologist The Joint POW/MIA Accounting Command.

⁵ Honvédelmi Minisztérium, Társadalmi Kapcsolatok és Hadisírgondozó Hivatal (2012. december 1-jétől: Társadalmi Kapcsolatok és Háborús Kegyeleti Főosztály).

⁶ В. Е. Мартынов – А. В. Меженько – С. И. Садовников – Д. К. Соколов – В. В. Толочко: Руководство по поисковым и эксгумационным работам. Москва, 1997.

az elesett katonák sírjainak felkutatása, feltárása és a halottak azonosítása. Ez a szervezet három szakembert foglalkoztat, akik a Camp Soesterberg laboratóriumában dolgoznak.

Lengyelország központi hadisírgondozó szervezete⁷ nem rendelkezik külön kutatócsoporttal. A Harc és Mártíromság Emlékét Őrző Tanács feladata mindenekelőtt a háborús események, helyszínek és szereplők emlékeinek ápolása, amely elsősorban a hadisírok, a katonai temetők létesítményeinek fenntartásában, illetve gondozásában nyilvánul meg. Lengyelországban a háborús emberi maradványok kutatása és feltárása a területileg illetékes közigazgatási egységek, a Vajdaságok jogkörébe tartoznak. Lengyelországban ugyan nincs központi hadisírkutató apparátus, mégis tudományos munka keretében folytatják a vizsgálatokat. A területileg illetékes vajdaságok ügyésze vonja be a munkába a különböző helyi tudományos szervezeteket. A georadarral történő terepkutatást, illetve a feltárást erre specializálódott kutatócsoportok⁸ vagy a helyi egyetemek régészei,⁹ a csontmaradványok antropológiai és DNS vizsgálatát a vajdaságok törvényszéki orvostudományi intézeteinek¹⁰ munkatársai, a sírokból előkerülő tárgyak, dokumentumok vizsgálatát a múzeumok történészei végzik el.

Romániában a Hősök Kultuszának Nemzeti Hivatala (a továbbiakban: ONCE)¹¹ az az intézmény, amely felügyeli, és jogosult jóváhagyni a román függetlenségi háborúban, a balkáni háborúban és a világháborúkban elesett hősök földi maradványainak exhumálását. Itt azonban nincs külön erre szakosodott ügynökség, amely a kutatást, a feltárást és a vizsgálatokat elvégezné, ezért eseti megbízások szerint dolgoznak.

Ausztáriában hadisírfeltárást csak a Belügyminisztérium – és szükség esetén az érintett ország – engedélyével lehet végezni.¹² Indokolt esetekben, a hozzájárulás megadása esetén, a Belügyminisztérium IV/7. osztálya értesíti az Osztrák Fekete Kereszt alapítvány 10 tartományi hivatala közül a területileg illetékest, amely koordinálja az exhumálást. Ez a non profit szervezet felel Ausztriaszerte és osztrák vonatkozásban külföldön is a hadisírok gondozásáért immáron több mint 80 éve.

Németországban a világháborús katonasírok felkutatását, gondozását és áttemetés esetén a katonák exhumálását 1919 óta a Német Háborús Sírokat Gondozó Népi Szövetség¹³ (a továbbiakban: VDK) végzi. 560 fős stábjával valószínűleg ez a legnagyobb hadisírgondozó – azaz nem csak kutatói feladatkörű – szervezet, amely két és fél millió hősi halott nyughelyét ápolja. A hadisírok megközelítésének, gondozásának és a megemlékezések lebonyolításának egyszerűsítése érdekében, a VDK irányelvei közé tartozik, hogy a szerzetést nyugvó német katonákat gyűjtőtemetőkbe helyeztesse át. Ebből a célból régióként, illetve országonként megbízott helyi szakembereket foglalkoztat, akik felkutatják, exhumálják és megszervezik a német katonák földi maradványainak az újratemetését. Az elmúlt évtizedek során Kelet-, Közép- és Dél-Európában 55 gyűjtőtemetőt alakított ki, melyekbe 716 ezer katonát temettek át.

⁷ A Kulturális és Nemzeti Örökség Minisztériuma alárendeltségében működik a Harc és Mártíromság Emlékét Őrző Tanács (Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa).

⁸ Például: Pomorze1945, „Pomost” Egyesület.

⁹ Például: Uniwersytet Mikołaja Kopernika; Kazimierz Wielki University In Bydgoszcz.

¹⁰ Például: Szczecin, Tengeremléki Orvostudományi Egyetem Törvényszéki Orvostudományi Intézete.

¹¹ Oficiul Național pentru Cultul Eroilor.

¹² 1948/07/07 BGBl No. 175/176.

¹³ Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e. V.

Nem csak a kérdőívre válaszolók közül, de a világon is, az *Amerikai Egyesült Államok* rendelkezik a legnagyobb hadisírkutató – tehát ténylegesen csak kutatással, hadisírgondozással, megemlékezések lebonyolításával nem foglalkozó – szervezettel. A Joint Prisoners of War, Missing in Action Accounting Command (a továbbiakban: JPAC) több mint 400 fős intézetének fő célja a második világháborúból, a koreai háborúból, a vietnami háborúból és a hidegháborúból világszerte hátra maradt 83 ezer amerikai katona holttestét megtalálni, hazaszállítani, azonosítani. Az intézmény több korábbi hasonló jellegű kutatóintézet egyesüléséből jött létre 2003. október 1-jén, parancsnoksága Hawaii Oahu nevű szigetén található. A szervezeten belül működik a Central Identification Laboratory (CIL), amely a világ legnagyobb antropológiai laboratóriuma. A JPAC négy állandó különítménye közül egy-egy Thaiföldön, Vietnamban, Laoszban és Hawaii-on található. Logisztikai támogató csapataik állomásoznak Európától Pápua Új-Guineáig. Minden egyes ügyre külön aktát nyitnak, és kutatócsoportot állítanak fel a kivizsgálása érdekében. A JPAC az állandó különítményei mellett 6 kutatócsoportot képes működtetni egy időben 4–9 fős személyzettel. Idáig már több mint 1300 eredményes azonosítást hajtottak végre és jelenleg is legalább 1000 ügy van folyamatban.

Az érintett tudományterületek

A kérdőív második kérdése: „Hadisírfeltárása során, milyen jellegzetes (a régészetitől eltérő) módszereket alkalmaznak? Milyen tudományágak segítségével alkalmazzák az esetek azonosítása és a hadtörténelmi események rekonstruálása érdekében?”

A *holland* szervezet szakemberei az ismeretlen hősi halottak azonosítása érdekében a régészet, az antropológia és a hadtörténelem tudományos módszereit alkalmazzák hadisírkutatás során. A régész-hadtörténész munkatársak jól ismerik a Hollandia területén lezajlott harci eseményeket, valamint a katonai egyenruhák és felszerelések tartozékait, ami nagy szerepet játszhat a kutatásban. Az antropológus elsősorban az osteológia (életkor és magasság meghatározása, csontanomáliák, traumatikus elváltozások vizsgálata) és az odontológia (fogak vizsgálata és fogtérkép rajzolása) módszereit alkalmazza. A fogászati vizsgálatok abban az esetben vezethetnek személyazonossághoz, ha a katona fogtérképe a kutató rendelkezésére áll.¹⁴

A tudományterületeket illetően, az egyik hadisírkutatással is foglalkozó *lengyel* kutatóintézet vezetője, Dr. Andrzej Ossowski, a Szczecini Tenger melléki Orvostudományi Egyetem (Pomorski Uniwersytet Medyczny w Szczecinie) professzora, az igazságügyi genetika és a személyazonosítás szakértője válaszolt kérdéseinkre. Tőle tudhatjuk, hogy Lengyelországban a hadisírkutatás egyesíti a történelemtudomány, a törvényszéki orvostan, a (hadi)régészet és a kriminálisztika módszereit. Az eredményes kutatás megvalósulásának talán legfontosabb feltétele a szakemberekből álló kutatócsoport, amely a következő specialistákat kell, hogy tartalmazza: 1. antropológus, 2. törvényszéki genetikus (ezt a két pozíciót ott gyakran egy személy tölti be), 3. hadtörténész, 4. katonai egyenruha és felszerelés specialista, 5. kriminológus, 6. geofizikai mérőműszerek szakértője. A professzor

¹⁴ Az amerikai vagy például a német haderőben a XX. század világháborúi idején már vettek foglanyomatot a katonáktól. Sajnos ez azonban nem volt még mindenhol bevett szokás, így az erre épülő azonosításhoz vezető módszert a magyar katonák esetében sem lehet alkalmazni.

ehhez hozzáfűzte, hogy az ilyen tevékenységhez szenvedély és elkötelezettség is szükséges. Lengyelországban gyakran a kutatócsapat tagjainak egy része önkéntesekből áll.

A román intézmény munkatársai a feltárások során történelmi, régészeti, antropológiai – illetve a válaszlevelükben feltüntetett – katonai és egészségügyi eljárásokat alkalmaznak. A román hadisírgondozó szervezetben nincsenek antropológus szakemberek, de a feltáráson részt vevő kutatók traumatikus elváltozásokat keresve, helyben megvizsgálják a csontokat.

Az osztrák hadisírgondozó alapítvány az exhumálás során antropológusokat és muzeológusokat von be a munkába.

A német szervezet elsősorban a történettudományt részesíti előnyben a hadisír kutatás, illetve az azonosítás során. A VDK kb. 860 ezer hősi halott életrajzi, katonai pályafutására vonatkozó adatait rendezte adatbázisba. Ezen túl az antropológia és az odontológia, illetve a muzeológia is szerepet játszhat a német vizsgálatok során.

Az amerikai JPAC¹⁵ tudományos munkafolyamata a történészek tevékenységével kezdődik. Folyamatosan gyűjtik az adatokat a veteránoktól, a családoktól, bejelentőktől, levéltárakból és egyéb dokumentumokból. Az archív fotókat külön fényképtörténet vizsgálja. Amennyiben a kutatók elég adatot gyűjtenek össze egy ügy kivizsgálásához, azaz, ha fennáll a lehetősége egy eltűnt katonára földi maradványainak megtalálásának, akkor a szükséges feladatoktól függően a JPAC kutatócsoportot állít fel, melynek tagjai között lehet történész, régész, antropológus (esetenként tafonómus),¹⁶ tűzszerész és geológus, térinformatikus, nyelvész, igazságügyi fényképész, technikus. A technikusoknak speciális esetekben van szerepük, például egy repülőgéproncs feltárássakor. Szükség esetén víz alatti régészeket is bevonnak a munkába. A csontmaradványok környezetében előkerült „tárgyi bizonyítékokat” a JPAC régészei próbálják meg azonosítani.

Módszerismertetések, segédanyagok, publikációk

A körkérdés harmadik pontja arról érdeklődött, hogy a partnerszervezetek milyen írásos segédanyagokat, módszerleírásokat, publikációkat ismernek a hadisír kutatás területére vonatkozóan.

A holland szakértők első sorban a *Battlefield Archaeology*¹⁷ című kiadványt, illetve az antropológia szakmában létfontosságúnak mondott szakirodalom közül ajánlottak néhány munkát.¹⁸ A RIU/RNLDA munkatársai a hagyományos antropológiai és odontológiai vizsgálatok mellett alkalmazzák a DNS-elemzést és a háromdimenziós arcikonstrukciót is. Emellett a holland szakemberek egy nagy kapcsolatrendszer részesei, amelynek tagjai hadisírgondozó partnerszervezetek, katonai alakulatok, múzeumok, igazságügyi szervezetek, történészek. Gyakran ennek a szakmai körnek a bevonásával zajlik a hadisír kutató munka.

¹⁵ JPAC Standard Operating Procedure 2011. (A továbbiakban: JPAC.)

¹⁶ A tafonómia a görög *taphosz*, temetés és *nomosz*, törvény szavakból) a régészet segéttudománya, a bioszféra szerves anyagainak a litoszférába kerülési módjával, tehát a tetemek halál utáni sorsával foglalkozik. A régészetben, általánosságban a lelőhelyet formáló tényezők vizsgálatát is jelenti.

¹⁷ Lynch – Cooksey 2007.

¹⁸ Bass 1987.; Roberts – Manchester 2007.; Mann – Hunt 2005.; Thompson 2006.

Dr. Andrzej Ossowski professzortól tudhatjuk, hogy *Lengyelországban* a történészek történeti rekonstrukcióval készítik elő a terepi munkát. Ilyenkor átvizsgálják a helyi levéltárak iratait, a plébániahivatalok anyakönyveit, sőt, esetenként az egykori harci események még élő szemtanúit is kikérdezik. Szintén az előkészítés fázisában kerül sor a korabeli és a jelenlegi térképek beszerzésére, a műholdas és a légi felvételekre, amelyek nagyban segíthetik a kutatás eredményességét. Az összegyűjtött anyagot a történész elemzi és értékeli. Ez alapján folytatódik a kutatás következő, terepi szakasza, amikor már konkrétan a háborús temetési hely keresése veszi kezdetét. A helyszínbemjárás GPS eszközöket, fémdetektort és magnetométert alkalmaznak. Miután a sírhelyet sikerül azonosítani, rögzíteni kell a sírhely méreteit, majd régészeti módszerekkel fel kell tární az emberi maradványokat. Hadisírfeltárásan azonban figyelni kell arra, hogy a csontokat a lehető leggyorsabban tárnják fel, így a folyamatot nevezhetjük „majdnem-régészetinek”. Az óvatos feltárás során különleges figyelmet kell szentelni a személyazonosításban szerepet játszó leleteknek, mint például az azonosító jelekre („dögcédulákra”), a dokumentumokra és a személyes tárgyakra. Gondoskodni kell minden ilyen lelet megmentéséről és dokumentálásáról. A nyughely feltárását követően az antropológus eredeti állapotában vizsgálja meg a kibontott és letisztított csontokat, hogy abból a holttest állapotára és a sírba helyezés körülményeire következtethessen, majd ezután következik a későbbi DNS-vizsgálathoz való mintavétel. Mindezek bemutatására egyre jelentősebb számban jelennek meg Lengyelországban tudományos cikkek.¹⁹ Fontos következtetéseket vonhatunk le a lengyel szakemberek koncentrációs táborokban elvégzett kutatásaiból is, amelyek ugyan nem képzik tárgyát a hadisír kutatásnak, de módszertani szempontból nagyon hasznosak lehetnek. Az ide vonatkozó szakirodalom egy angol nyelven is megjelent kiadványa²⁰ a belzeci tábor területének feltárása által mutatja be a kutatói módszereket. Belzec haláltáborában több mint 600 ezer zsidó foglyot gyilkoltak meg. A kutatás egyik legfőbb célja a maradványok megtalálása volt. A munkát megnehezítette, hogy a legtöbb áldozat holttestét krematóriumokban elégették. A körülbelül 6 hektáros terület átkutatását frásos dokumentumok és vázlatrajzok tanulmányozásával és tanúvallomások összegzésével készítették elő. A kutatás során talajszondázással²¹ és próbaásásokkal igyekeztek ráakadni a leletekre. 1997 és 1998 során 5 méterenkénti hálószerű felosztásban összesen 2227 mintát vettek a talajból, amelyeknek lelőhelyét gondosan rögzítették egy 1:100 arányú alaprajzon. A mintákat régészeti szempontból vizsgálták, és ezáltal pontosan meg tudták határozni a talaj szerkezetét. Bizonyos minták, szám szerint 225 sírra utaló leleteket – emberi fogakat, hajfoszlányokat, csontdarabokat, hullaviaszt²² vagy elégetett holtak hamvait – tartalmaztak 1,7 és 5 méter közötti mélységből.²³ E minták származási helyeinek térképen való visszakeresésével sikerült azonosítani a tömegsírokat. Ezek után régészeti

¹⁹ Ossowski – Piatek – Brzeziński – Zielińska – Parafiniuk 2009.; Ossowski – Brzeziński – Piątek – Potocka – Banaś – Janus – Jałowińska – Parafiniuk 2011.

²⁰ Kola 2000.

²¹ Pürckhauer-féle szűrőbotos mintavevő. Átmérője 65 mm, 6–8 m mélységig alkalmazható.

²² Hullazsír (adipocire), zsírszerű anyag, mely lényegileg ammoniak, kalí és mészsóknak különféle, zsírsavakkal (főleg palmitinsavval) való egyesüléséből s elszappanosodásából származik. Főleg oly helyen képződik a hulláknak izomzatából, lágy részeiből, ahol azok sok éven át nedves agyagos földben vagy vízben fekszenek. Az összes lágy részek úgyszólván átalakulnak ezen zsíros masszává, mely a szöveteknek s szerveknek alakját is meg szokta tartani.

²³ Mattogno 2004. 73. o.

módszerek alkalmazásával került sor a sírok pontos behatárolására és azok feltárására. A módszerrel összesen 33 tömegsír sikerült azonosítani Belzeceben.

Romániában az ONCE kidolgozott egy módszertant, amely alapján a feltárást, a kutatást és az újratemetést végzik.²⁴ E szerint 3 különböző hadisír típust különböztetnek meg: 1. ismert az emberi maradványok pontos helye; 2. csak a temetési terület ismert, a hadisír jeltelen; 3. egyáltalán nem ismert a hadisír helye. Minden esetre külön eljárást alkalmaznak. Az 1. variációban a módszer abból indul ki, hogy a sírjelhez viszonyítva megpróbálja azonosítani a hősi halott medencecsontjának helyét. Ez elég nagy csont ahhoz, hogy könnyen megtalálják és ehhez képest a legegyszerűbb meghatározni a csontváz fekvési pozícióját. A feltárás során a régészeti talajtan (archaeopedológia) ismerveit is alkalmazzák. A második esetben vázlatrajzon való rögzített próbaásatásokkal igyekeznek megtalálni az első sírhelyet, amihez képest már viszonyítani lehet. A harmadik verzióban a feltételezett temetési helyet, hasonlóan a másodikhoz próbaásatásokkal próbálja megtalálni a terület két ellentétes átlója mentén haladva. A módszertan külön kitér az olyan jelenségekre is, ami alapján a kutató megállapíthatja a rátemetési nyughely vagy a tömegsír mivoltát. A leírás ismerteti a csonton megfigyelhető traumatikus elváltozások nyomait, amelyek alapján következtetni lehet akár a halál okára is. Figyelmeztet továbbá, hogy a feltárás e szakaszában már csak és kizárólag manuálisan, kisebb eszközökkel, mint például kisméretű gereblyével szabad a sírt bontani, nehogy a leletek megsérüljenek. A sírt mindaddig gondosan át kell vizsgálni, amíg az összes leletet begyűjti a kutató. Ezt követően lehet felszedni egyenként a csontdarabokat, majd azokat műanyag zacskóba helyezni és azonnal feltüntetni az exhumálás helyét, időpontját. A feltáráson részt vevők pontos nyilvántartást készítenek a csontokról. Az oxidáció veszélyei miatt a tárgyi leleteket gyorsan levegőtől és napfénytől védett zárt környezetbe helyezik, és a hadtörténeti múzeumban vizsgálják meg azokat. A módszertan ismerteti, hogy a csont-, illetve fogleletek alapján hogyan következtethetünk a halott elhalálozási korára, más antropológiai eljárásokkal pedig a személy nemére. Továbbá a koponyaméréstan (kranimetria) alapvető technikáit is bemutatja. Majd megismerhetjük a csontok leltárba vételének módjait és a kriminalisztika szabályai szerinti tárolásukat, illetve az újratemetés szabályait.

Az *osztrák* válaszlevélből kiderült, hogy Ausztriában hősi halottak maradványainak exhumálásakor alapvető módszer, hogy a feltárást a csontváz lábánál kezdik meg. Továbbá az osztrák szakemberek nagy jelentőséget tulajdonítanak a sírból előkerült tárgyi leleteknek.

A *német* hadisírfeltárás esetében a VDK munkatársai a központilag előírt módszertani utasítások alapján dolgoznak. A munkafolyamat a következő lépésekből áll:

- a feltáráshoz szükséges összes engedély beszerzése;
- a helyi hatóságok tájékoztatása;
- a területre vonatkozó történelmi dokumentumok, veszteségi listák áttanulmányozása;
- az ott nyugvó halottak számának becslése;
- a sírhely számok (ha vannak) meghatározása;
- a fekvési irányok meghatározása; a fekvési mélység becslése

²⁴ Instructioni privind executarea lucrărilor de exhumare. 0 <http://once.ro/PROCEDURA%20EXHUMARII.pdf> (Az utolsó letöltés ideje: 2014. január 03.)

az alkalmazottak bevonása;
a temető felmérése; a feltárás körbekerítése;
a dokumentálás megkezdése: fényképezés a munka előtt; a növényzet elszállítása; a talaj felső rétegének eltávolítása; a csontok felszedése kézzel, a feltárás során fényképezés; a csontok elhelyezése exhumakoporsóba;
a sír teljes feltárása;
a gödör betemetése, a környezet visszaállítása; fényképezés a munka után; a terület visszaadása;
a jegyzőkönyv megírása;
a koporsókat a munkanap végén, ideiglenes helyen elhelyezni.

A feltárás során kitöltött újratemetési jegyzőkönyvet és az azonosításnál felhasználható tárgyakat a munkálatok befejeztével megküldik a szervezet központi irodájába, Berlinbe. A beérkező információkat ott elemzik ki, majd összevetik azokat a történelmi dokumentumokkal, a veszteségi jelentésekkel. A tárgyak vizsgálatát követően az azonosítást itt állapíthatják meg azonosítási jegy, személyes tárgyak (például gravírozott jegygyűrű) megtalálása esetén vagy egyéni fizikai jellemzők alapján (például csontelváltozások, foglenyomat).

Az *amerikai* kutatók számos előírás és segédanyag felhasználásával végzik a munkájukat. A JPAC működése meghatározott politikai irányelveken – etikai, szakmai, magatartásbeli elvárásokon – alapul. Magas szintű tudományos munka alkalmazásával végeznek kiváló minőségű igazságügyi szolgáltatást. Ennek feltételei a következők: kompetencia, folytonos képzés, tapasztalatgyűjtés, laboratóriumi jártasság, szakmai fejlődés, ismert tudományos protokoll és módszertan alkalmazása. A JPAC feladatait és azok végrehajtását a működési szabályzat részletesen ismerteti. Ez meghatározza az intézet küldetését, a kutatásaira és vizsgálataira, a laboratóriumi eljárásaira és az azonosításokra vonatkozó műveleteket. A CIL működése és munkamódszerei külön is szabályozottak,²⁵ a módszereket további laboratóriumi kézikönyv határozza meg.²⁶ Emellett a parancsnokság munkatársainak rendelkezésére áll számos tudományos publikáció,²⁷ segédanyag, adatbázis, például az amerikai alakulatok szolgálati helyszíneiről vagy a veszteségekről. Terjedelmi okok miatt, ebben a tanulmányban nincs lehetőségünk ismertetni az egyes tudományágakhoz köthető amerikai módszereket, de legalább egy alap eljárás kiemelése tanulságos lehet. A helyszíni vizsgálatokon a történész és a nyelvész fontos feladata a múltbéli eseményekről minél több információt összegyűjteni a helyi lakosoktól. A kikérdezés módszerének fontosságára jó példaként szolgálhat a JPAC és elődszervezetének²⁸ Koreában, Yeong Sanban végzett kutatása. A területen vívott harcokban – a Manchu harccsoport fegyverténye közben – elesett amerikai katonák holttesteit a kutatók nem találták meg maradtalanul. A fél évszázaddal későbbi kutatás azért vezetett eredményre, mert a JPAC munkatársai megtudták egy idős helybélitől, hogy a harcok után a lakosok hantolták el

²⁵ ISO/IEC 17025: 2005; ASCLD/LAB-International Supplemental Requirements for the Accreditation of Forensic Science Testing Laboratories 2011.

²⁶ JPAC Laboratory Manual 2009.

²⁷ Például: Adams 2003a.; Adams 2003b.; Adams – Maves 2002.; Bass 1995.; Benedix 2004.; Berg – Collins 2007. ; Brothwell 1981. Electronic document. www.wilhelm-research.com/subzero/cmi.html (Az utolsó letöltés ideje: 2013. október 21.)

a holttesteket. Mivel az '50-es évek kutatói nem éltek a kikérdezés módszerével – csupán a harcok színterén keresték a hősi halottakat, melyeket a helyi lakosok máshova szállítottak – kutatásuk nem járhatott sikerrel.²⁹

A csontmaradványok sorsa a feltárást követően

A kérdőív sorban következő kérdésében arra voltunk kíváncsiak, hogy az exhumálás után mi lesz a maradványok további sorsa.

A holland kollégák arról tájékoztattak, hogy hazájukban minden esetben antropológiai vizsgálatoknak vetik alá a feltárt háborús áldozatok és az elesett katonák csontmaradványait. A hősi halottakat pedig ezt követően katonai tiszteletadás mellett újratemetik az egyik hősi sírkertben.³⁰

A lengyel Pomerániai Vajdaságban működő hadisírkutató csapat óriási számú, közel 3000 második világháborús katona sírját tárta már fel. A szakszerű feltárásnak és az azt követő antropológiai-genetikai vizsgálatoknak köszönhetően a hősi halottak közül körülbelül 1000 személyt sikerült azonosítaniuk.

Romániában a feltárt hősi halottak újratemetését törvény szabályozza.³¹ A csontmaradványokat kartonpapírból vagy fából készült 60/40/20 cm-es exhumakoporsókban temetik el. Amennyiben ismert a hősi halott vallása, annak megfelelő szertartásban részeseül, amennyiben nem, úgy román ortodox egyházi búcsúztatást kap. Abban az esetben, ha több katonát is újratemetnek, nem külön-külön sírgödörbe, hanem közös sírba, egymás mellé egy sorban helyezik el a koporsókat. A katona végül vallásának megfelelően kap új háborús sírjelet.³²

A német katonákat a VDK helyi megbízott szakembere közreműködésével temetik újra, a feltáráshoz legközelebbi német gyűjtőtemetőben, tiszteletadás mellett, általában ünnepi búcsúztatás keretében. Az újratemetés szigorú előírások szabályozzák.³³

A haderejükre jellemző „senkit sem hagyunk hátra” jelmondatot az USA az elesett katonákra is kiterjesztette. A JPAC a világ különböző pontjain nem csak felkutatja, de kivétel nélkül haza is szállítja az amerikai katonák földi maradványait. Miután a kutatócsoport tagjai megtalálják a keresett katona csontjait, azokat és a mellettük talált leleteket – a szakszerű feltárást követően – megküldik a CIL-nek, mely szakemberei tudományosan megalapozott igazságügyi vizsgálatokat hajtanak végre. A laborban törvényszéki antropológusok és odontológusok igyekeznek rekonstruálni a csontvázat, megállapítani a katona származását, nemét, a halálozási életkorát, a halálának okát, a traumatikus elváltozásait, a betegségeit, ezáltal kidolgozzák a biológiai profilját. Fő cél a személyazonosság megállapítása. A labor fejlett technológiával kiválóan felszerelt, ezáltal lehetőség van ott a DNS-mintavételre és a nukleáris, illetve mitokondriális DNS-elemzésre, pásztázó elekt-

²⁹ Jay Silverstein – John Byrd – Lyle Otineu: Hill 209: The Last Stand of Operation Manchu, Korea. In: Scott – Babits – Haecker 2007. 417–428. o.

³⁰ A holland katonákat a Grebbeberg-i vagy a Loenen-i Háborús Temetőben, a brit katonákat valamely CWGC által fenntartott sírkertben, például az Arnherm-Oosterberg-i Háborús Temetőben, a németeket pedig az Ysselsteyn-i Háborús Temetőben.

³¹ 379/2003. törvény.

³² 635/2004. korm.rendelet.

³³ Temetési utasítások német háborús halottak újratemetéséhez Kelet-Európában. Kassel, 1998. B-WH/Ma.

ronmikroszkópos (SEM) és radiológiai, valamint vékony szakaszolási csontszövet-tani vizsgálatokra. A JPAC által külön kidolgozott számítástechnikai programok segíthetik elő a személyazonosítást. A katonák foglennyomatát megőrkítő fogtérképet vetik össze a fogleletekkel. A személyazonosítás további elősegítője lehet még egy személyzeti vizsgálatok eredményeit tartalmazó adatbázis is, amelynek akkor lehet jelentősége, ha a sírből szemüveg kerül elő. A laboratóriumi vizsgálatok végeztével a JPAC minden amerikai katonai emberi maradványait átadja az Amerikai Háborús Emlékhelyek Bizottságának,³⁴ akik gondoskodnak az újratemetésről. Amennyiben a hozzátartozók nem rendelkeznek másként, az USA katonai tiszteletadás mellett temeti újra katonáit a központi amerikai katonai sírkertben, a Washington melletti Arlingtoni Nemzeti Temetőben.

Dokumentáció

Végül, a körkérdés a hadisírfeltárás dokumentálásának mikéntjére kérdezett rá.

A *holland* kutatók az emberi maradványokat régészeti módszerekkel exhumálják, melynek során a munkafolyamat lépéseit lefényképezik. Eközben rögzítik a GPS-koordinátákat, jelölik az égtájakat és a sír méreteit. Minden egyes feltárásról vizsgálati jelentés készül, külföldi katonai esetben ezt megküldik az illetékes partnerszervezetnek és nagykövetségnek.

A Pomorze 1945 nevű kutatócsoport példája alapján³⁵ általánosítva megállapítható, hogy *Lengyelországban* a feltáró munka során fényképes dokumentációval, azonosítási jegyzőkönyvvel, vázlatrajzzal és a leleteket felsoroló listával rögzítik a folyamat tapasztalatait.

Romániában az ONCE munkatársai minden feltárás során egy formanyomtatványt töltenek ki, amelyben a következőket rögzítik: az exhumálás helye, az új sír helye, az előkerült csontok, tárgyak felsorolva, azok tárolásának a helye, valamint az egyéb megfigyelések, továbbá amennyiben megállapítható, az ott nyugvó személy neve és egykori magassága, illetve ha ismert, akkor a neve és katonai alakulata.

Ausztáriában külön jegyzékbe gyűjtik össze a hadisírok feltáráskor keletkező dokumentumokat: a csontok és a talált katonai tárgyak (egyenruha-maradványok, rangjelzések, kitüntetések, jelvények) listáját.

A *német* hadisírfeltárás során a VDK szakemberei minden információt, vizuális jelenséget és leletet regisztrálnak. A dokumentálás terén valószínűleg a német szervezet az egyik legteljesebb körű. Erre utal a tekintélyes mennyiségű anyag is, melyet minden egyes feltárás során az újratemetési dokumentumgyűjteménybe rendeznek. A „gyűjtő” a következőket tartalmazza: formanyomtatvány jegyzőkönyv; előkerült leletek listája; a feltárás helyéről szolgáló ingatlan adatai; térkép; helyrajz; vázlatrajz a sírokról; fotódokumentáció a feltárás előtti, alatti és utáni állapotokról; tanúsítvány a helyszín környezetének a munkák végeztével való visszaállításáról; levéltári és egyéb vonatkozó dokumentumok. A feltárás során tapasztalható adatokat egy formanyomtatványban, az úgynevezett újra-

³⁴ American Battle Monuments Commission.

³⁵ A Pomorze 1945 nevű kutatócsoport által végrehajtott feltárások visszamenőleg is nyomon követhetők a www.pomorze1945.com című honlapjukon.

temetési jegyzőkönyvben rögzítik. Készítői a jegyzőkönyvben minden fontos információ felvételének helyet adtak.

A JPAC *amerikai* szakemberei minden egyes esetet külön „eltűnt ügyi aktában” kezelnek. A tudományterületek szakemberei összesítik az adatokat, részletesen dokumentálják a megfigyelt jelenségeket, az általuk elvégzett vizsgálatokat. Annak érdekében azonban, hogy objektívak maradhassanak, a vizsgálatokat végző személyek, nem ismerhetik meg az ügy egyéb részleteit. Az aktában elhelyezik a munkafolyamat során keletkezett összes adatot, iratot: a történészek, a régészek, az igazságügyi szakértők, illetve valamennyi, az ügybe bevont szakember jelentését. Miután minden vizsgálati eredmény bekerül az aktába, a JPAC tudományos igazgatója kiértékeli és lezárja az ügyet.

A különböző eljárások elemzéséből levont következtetések

A fentiek alapján, elsősorban azt próbáljuk összegezni, hogy szerveződésük szerint milyen típusú hadisírkutató szervezetek vannak. Azt, hogy milyen irányelv alapján működnek. Milyen szakembereket foglalkoztatnak? A szakemberek milyen sajátos módszereket alkalmaznak, és hogyan rögzítik az eredményeket? Továbbá azt, hogy hol végzik el a hősi halottak személyazonosítását, és hol temetik el újra a katonákat. Az elemzések megkönnyítése céljából a következő oldalon található összehasonlító táblázatban foglaljuk össze a megismert adatok néhány fontos elemét.

Összehasonlítva a válaszadó hat hadisírkutató szervezetet és módszereit, felismerhetünk hasonlóságokat, amelyek bizonyos általánosításra adnak lehetőséget. Eszerint, a nagyobb lakosságú, erősebb gazdasági potenciállal rendelkező országok nem csak hősi sírhelyek gondozásával foglalkozó szervezetet, de külön hadisírokat kutató, feltáró csoportot és azonosító laboratóriumot is képesek fenntartani. A legjobb példa erre az Amerikai Egyesült Államok, ahol a JPAC testesíti meg az intézményes hadisírkutatás professzionális változatát. Kitekintve a kérdőíves felmérés zárt köréből elmondhatjuk, hogy az USA és Németország mellett például Nagy-Britannia és Oroszország is nagyszámú beosztottal működő hadisírgondozó-, kutatószervezetet tart fenn, amely a megállapításunkat megerősíti. A szolidabb, de még kedvező gazdasági helyzetben, lévő országokban, vagy ott ahol nincs jelentősebb számú ismeretlen, illetve ismeretlen helyen nyugvó hősi halott, kisebb apparátusú, de a technikai feltételek tekintetében kiválóan biztosított szervezetek működnek. Itt azonban a tudományos módszerek alkalmazása nem mondható teljes körűnek. Azokban az államokban pedig, ahol nincsenek anyagi lehetőségek külön háborús elesetteket kutató szervezetet működtetni, ott különböző módon, de mindenhol képesek megoldani a hadisírfeltárás, illetve a katonák személyazonosításának szakszerű kivitelezését. Ennek azonban előfeltétele a politikai akarat és a jól átgondolt, előkészített szervezőmunka. Ez alapján hadisírkutató szerveződései szerint az egyes országokat három különböző kategóriába sorolhatjuk be:

állandó hadisírkutató intézettel rendelkező (pl.: USA–JPAC; Németország–VDK);

állandó hadisírkutató irodával rendelkező (pl.: Hollandia–RIU/RNLDA);

eseti megbízás szerinti hadisírkutató csoportokat foglalkoztató (pl.: Lengyelország, Románia, Ausztria).

Az egyes államok hadisírkutatással kapcsolatos törekvései szintén szoros kapcsolatban állhatnak a gazdasági tényezőkkel. Az USA által megvalósított elképzelést, miszerint

	<i>Hadisírkutató szervezet</i>	<i>Küldetés</i>	<i>Szakemberek</i>	<i>Jellegzetes módszerelemek</i>	<i>Dokumentáció</i>	<i>A nem terepi kutatás helyszínei</i>
Holland	állami, központi kutatócsoport (3 fő)	hósi halottak felkutatása, azonosítása, áttemetése központi temetőbe	régész, antropológus (osteológus és odontológus), haditörténész (csatatérkutató !)	csatatérkutató, DNS-elemzés, aretrekonstrukció, fogterkép, kapcsolatrendszer alkalmazása	fóto, adatok a helyszínről (GPS-koordináták) és a sírről	saját labor
Lengyel	nincs külön kutatócsoport - megbízott helyi kutatócsoportok, intézetek	eseti megbízások - hósi halottak azonosítása és újratemetése	történész, régész, antropológus, genetikus, muzeológus, kriminológus, technikus	alapos előkészítés, „majdnem régészeti feltárás”, in situ antropológiai vizsgálat, DNS-mintavétel, talajminták vizsgálata	fóto, jegyzőkönyv, vázlatrajz, leletek listázása	egyetemek, igazságügyi kutatóintézetek
Román	nincs külön kutatócsoport - megbízott szakemberek	eseti megbízások - hósi halottak újratemetése	speciálisan kiképzett szakember, aki multidiszciplináris feladatokkal lát el	sírhely meghatározására vonatkozó speciális eljárások, medence csonttal kezdti a feltárást	jegyzőkönyv a helyszínről és a sír adataival, leletek listája és azok tárolásának a helye, hósi halottakra vonatkozó adatok	nincs adat
Osztrák	non profit regionális szervezet munkatársai és megbízott szakemberek	nincs adat	antropológus, muzeológus	a láb csonijaival kezdti a feltárást	jegyzőkönyv, leletek listája	nincs adat
Német	non profit szervezet központi kutatócsoportja és megbízott szakemberek	régiónkénti nemzeti gyűjtőtemetőbe áttemetni az elesett német katonákat	történész, antropológus, odontológus, muzeológus, speciálisan kiképzett szakember, aki multidiszciplináris feladatokkal lát el	teljeskörű dokumentáció, főként utólagos vizsgálatok, nagy a hangsúly a történelemtudomány módszereinek	dokumentumgyűjtemény: jegyzőkönyv, leletek listája, helyszínről, térkép, helyrajz, vázlatrajz, fóto, tanúsítványok, engedélyek, történeti dokumentumok; újratemetési jegyzőkönyvben adatok a katonafeladatról, a helyszínről, a sírről, a körülményekről, az exhumálás részvevőiről; benne: antropológiai és fogászati térkép	saját labor
Amerikai	állami, központi kutatóintézet, állandó különítmények és kutatócsoportok (400 fő)	minden elesett katonát hazavinni az USA-ba, ott azonosítani, majd eltemetni a központi nemzeti temetőben	történész, régész, antropológus (vagy tafonómus), odontológus, tűzszerész, geológus, térinformatikus, nyelvész, törvényszéki fotós, technikus	rendkívül széleskörű multidiszciplináris módszerek, alapos előkészítőmunka, rendkívül alapos laboratóriumi vizsgálatok; például modern DNS-elemzések, radiológiai, csontszöveti vizsgálatok; foglennyomat adatbázis, optikai adatbázis	„eltűnt ügyi akta”: minden lehetséges az ügyvel kapcsolatos adat rögzítése, szakértői vélemények és a kutatási eredmények	saját labor

minden elesett katonájukat felkutatják és hazaszállítják, csak kevés ország engedheti meg magának. A bevett eljárások alapján az irányelvek szerint is három csoportot különböztethetünk meg:

„*Senkit sem hagyunk hátra*” modell: Cél az elesett katonák sírjait felkutatni, feltárni, a földi maradványokat hazaszállítani, újratemetni (USA).

„*Mindenkiről gondoskodunk*” modell: Cél az elesett katonák sírjait felkutatni, feltárni, a legközelebbi nemzeti katonai gyűjtőtemetőbe áttemetni (Németország).

„*Nem hagyjuk megsemmisülni*” modell: Nincs tervszerű állandó kutatás, nem cél a hadisírok központosítása, vagy a feltárás, de a veszélyeztetett állapotban lévő hadisírokban nyugvó vagy a véletlenül előkerült katonák földi maradványait a legközelebbi katonatemetőbe vagy a helyi temetőben kell újratemetni (Románia).

Az eddigiekből és a táblázatból kiderült, hogy a munkafolyamat során az egyes országokban milyen szakembereket alkalmaznak az illetékes szervezetek. Egyrésztől beszélhetünk olyan típusú intézményekről, amikor speciálisan kiképzett munkatársakat alkalmaznak, akik egyszerre több tudományterület szakértőiként igyekeznek elvégezni feladatukat. Ebben az esetben, például Romániában az ONCE munkatársa egy személyben képes történelmi és antropológiai feladatot ellátni. Másrésztől létezik olyan típus, amikor a kutatóintézet minden egyes az eljárásban szerepet játszó tudományterületre külön szakértőt alkalmaz. E szervezeteknél tehát történész, régész és antropológus szakember mindegyik csoportban dolgozik. Rajtuk kívül számos önálló tudomány vagy tudományág képviselhető magát szakemberei által a hadisírkutatásban.

A tudományterületek sajátos módszereit, ha nem is ugyanúgy, de hasonlóképpen alkalmazják a szervezetek. Ott mutakozhatnak eltérések, hogy a hadisírkutatás alaptudományainak mondható történelmi, régészeti és antropológiai kutatások mellett milyen egyéb segéd tudományokat alkalmaznak. Az eljárások munkamenete tekintetében azonban már konkrét határvonal húzódik. Különbséget kell tennünk az előkészített kutatómunka és a hadisírok véletlenszerű feltárása esetében előforduló utólagos kutatással járó munkafolyamatok között, melyek az alábbi elemek és sorrend szerint alakulhatnak.

Előkészített hadisírkutatás: hadtörténelmi kutatás–terepkutatás–feltárás–muzeológiai, antropológiai, genetikai vizsgálatok–eredmények elemzése, összesítése–hadtörténelmi kutatás (pl.: USA, Németország).

Előkészítés nélküli hadisírkutatás: feltárás–muzeológiai, antropológiai, genetikai vizsgálatok–hadtörténelmi kutatás–eredmények elemzése, összesítése–hadtörténelmi kutatás (pl.: Ausztria, Románia).

Ez utóbbi eljárás esetében elmarad a terepkutatás, továbbá itt az első hadtörténelmi kutatás nem a munkafolyamat feltételeként, hanem következményeként jelenik meg.

A kutatómunka dokumentálására vonatkozó elvi kérdésekben nincsenek különbségek az egyes államok között, mindenki fontosnak tartja azt. A rögzítendő adatok mennyisége és a formulák között mutatkoznak eltérések.

Az exhumált katonákat – a személyazonosításuk eredményességétől függetlenül – végző nyugalomra kell helyezni. Az újratemetés helyszínének megválasztása szempontjából szintén három osztályba sorolhatjuk a szervezeteket: Központi, regionális vagy helyi rendezésű áttemetésekről beszélhetünk.

Központi: ebben az esetben egy központi nemzeti katonatemetőbe temetik át a katonák földi maradványait (pl.: USA, Hollandia).

Regionális: az ilyen típusú újratemetésnél a legközelebbi nemzeti katonai gyűjtőtemetőbe kerülnek át az elesettek. (pl.: Németország).

Helyi rendezésű: ilyenkor ugyanott vagy a legközelebbi temetőben helyezik nyugalomra a katonákat (pl.: Románia).

Mindezek alapján kapunk képet a hadisírkutató szervezetek jellegéről és a működésükről. Ennek tudatában kísérlelhetjük meg az intézmények és a módszerek magyarországi körülményekhez való igazítását.

Javaslat egy új módszerre – egy lehetséges magyarországi modell

Annak ellenére, hogy a hadisírkutatásra vonatkozóan hazánkban még nincs kidolgozott regula, már számos próbálkozás történt annak tudományosan megalapozott végrehajtására. A gyakorta változó nevű illetékes magyar hadisírgondozó szervezet 2000 és 2010 között a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban működött. Itt, a magyar hadtörténeti kutatás fellelővárában bontakozott ki első ízben a szakszerű munka a hadisírgondozó iroda és a hadirégészeti osztály együttműködéseként, majd átszervezéseket követően ez a Honvédelmi Minisztériumban folytatódott. A két osztály képviselői számos helyszínre utaztak el, hogy a feltárások során tesztelhesék a más tudományágaktól kölcsönzött vagy a külföldi szakirodalomból megismert módszereket, illetve újakat alkothassanak a hadtörténelmi események rekonstruálása és a hősi halottak személyazonosítása céljából.

Emellett Magyarországon a civil szférában is felismerték a hadisírok felkutatásának, ápolásának fontosságát, így egyesületek, alapítványok, tudományos szakosztályok buzgólkodnak eredményesen a közös cél érdekében.³⁶ A téma fontosabb angol nyelvű irodalmának³⁷ és a külföldi partnerszervezetek módszereinek megismerését követően a helyi viszonyoknak megfelelő új metodikát kell kidolgozni. Ennek tesztelése, végül eredményessége esetén pedig bevezetni.

Mindenképpen hasznos lenne, ha állandó hadisírkutató intézet vagy iroda működne, mely a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeummal és a HM Társadalmi Kapcsolatok és Háborús Kegeleti Főosztállyal szoros együttműködésben vagy szervezeti egységként tevékenykedne. Fontosnak tartom itt kihangsúlyozni, hogy a politika erősen befolyásolta a hadisírgondozást az elmúlt évtizedekben. Ezért az új szervezet kialakításánál arra külön figyelmet kell fordítani, hogy az a politikától függetlenül működhessen. A kutatócsoport összetételét illetően a nemzetközi tapasztalatok alapján nélkülözhetetlennek tartom a hadisírfeltárás során a hadtörténész-régész-antropológus szakértői hármass alkalmazását. Az ilyen háromfős csapat lehetne Magyarországon a hadisírkutatás felelőse, mely egyaránt végezné a tervszerű és nem tervezett kutatásokat. Az eljárás során dokumentációs gyűjtőt kapna minden egyes feltárási helyszínen, melyhez a következőket csatolnák: exhumálási regiszter; tárgyi leletek listája; helyszíni rajz; fényképek a feltárásról; muzeológiai szakértői vélemény; antropológiai szakértői vélemény; a vonatkozó hadtörténeti leírások, források; térképek; újratemetési adatlap; fényképek az újratemetésről. A feladat végre-

³⁶ Bedécs 2008.

³⁷ Robertshaw – Kenyon 2008.; Pollard – Banks 2009.; Cooksey 2005.; Warnock 2005.; Fiorato – Boylston – Knüsel 2000.; Brothwell 1981.; Scott – Connor 2002.; Martin Brown – Richard Osgood: Digging Up Plugstreet: The Western Front Unearthed. Haynes Publishing Group 2009.; Osgood 2006.; Whitford – Pollard 2009.

hajtható lenne az egyes szakemberek hiányában is, de abban az esetben számos vizsgálati eredménytől fosztanánk meg a kutatást, mely a kitűzött célok (például: a személyazonosság) megvalósítását is veszélyeztetheti. A kutatócsoportot a Magyar Honvédség alkalomilag megbízott tűzzerész szakembere biztosítaná a feltárások során. A hadisírkutatás irányelve, az ország gazdasági erejéből kiindulva csupán a „Mindenkiről gondoskodunk” modell lehetne, azaz a cél az elesett katonák sírjait felkutatni, feltárni, a legközelebbi nemzeti katonai gyűjtőtemetőbe áttemetni. Ennek bevezetésének azonban feltétele egy magyarországi magyar (és ismeretlen nemzetbeli), valamint külföldön egy-egy magyar központi háborús gyűjtőtemető létrehozása lenne.³⁸

A központi háborús sírhely kialakítása esetén a kutatócsoport gondoskodhatna az emberi maradványok szállításáról is, de amíg ez a helyzet nem áll fenn, addig a helyi temetkezési szolgáltatók bevonása szükséges a helyben intézett újratemetésekhez. A lakossági bejelentések és az egyéb kutatásokon alapuló feladatok nagy számára való tekintettel legalább kettő, de inkább három ilyen szakértőcsoportra lenne szükség az optimális működés érdekében. A három szakemberből álló kutatócsoport csak a szervezet fundamentumát jelenti, a létszám természetesen bővíthető lenne. Addig pedig átmenetileg, amíg nem sikerül felállítani a szakszerű kutatócsapatot, a holland minta alapján javaslom egy internetes weblap létrehozását, melybe Magyarország a témához értő szakembereket (történészek, régészek, antropológusok, levéltárosok, amatőr kutatók stb.) hívhatnánk meg. Itt lehetőség adódna az információk megosztására, feldolgozására, a kapcsolattartásra és alkalomadtán – a Honvédelmi Minisztérium koordinációja mellett – a „területileg illetékes” szakértők elvállalhatnák a feltárást és a vizsgálatokat. Tapasztalataim alapján a lelkes kutatók közreműködésével erre számos lehetőség adódna.

Befejezés

A fentiekben bemutatott, nemzetközi szakirodalom és kérdőív alapján leírt módszerjavaslat tesztelése folyamatban van. Az elmúlt évek során a Honvédelmi Minisztérium és más független kutatók is arra törekedtek, hogy a tudományos kutatás eme területen pozitív eredményeket érjünk el. Mára már magyar kutatók tollából is származnak idevágó tudományos kiadványok³⁹ és cikkek.⁴⁰ E sorok szerzője kutatásainak is egyik legfőbb célja, hogy – a HM hivatásos szakembereivel és más hadisír kutatókkal való konzultációkat követően – az ebben a tanulmányban bemutatottnál is részletesebben ismertesse a megfelelő hazai kutatócsoport optimális felépítését, működésének elveit, továbbá lépésről lépésre kidolgozza a hadisírfeltárás magyar módszertanát, melynek alkalmazása előírás lehetne a jövőben. Reményeink szerint egy magyar kutatócsoport felállítása és a fentebb javasolt metodika számos tudományágban eredményt jelenthetne, továbbá a gyűjtőtemetők kialakításával együtt sokaknak segítene enyhíteni a XX. század pusztításai okozta, mai napig tartó fájdalmat, hiszen „a háború csak akkor ér véget, ha az utolsó hősi halottat is eltemettük”.

³⁸ Például az oroszországi magyar központi gyűjtőtemetők (Boldirjevka, Rudkino) mintájára.

³⁹ *Négyesi* 2010.; *Tóth* 2013.

⁴⁰ *Tóth Zsolt*: Az eljárás ismertetése hadisírok előkerülésekor. *Rendészeti Szemle*, 58. (2010) 4. sz. 147–159. o.; *Uő*: Bukowna (Bukivna) hősei és a M. Kir. 49 Honvéd Gyalogezred. *Honvédségi Szemle*, 65. (2011) 1. sz. 52–58. o.

BIBLIOGRÁFIA

- Adams* 2003a. *Adams, B. J.*: Establishing Personal Identification based on Specific Patterns of Missing, Filled, and Unrestored Teeth. *Journal of Forensic Sciences*, 48. (2003) 3. sz. 487–496. o.
- Adams* 2003b. *Adams, B. J.*: The Diversity of Adult Dental Patterns in the United States and the Implications for Personal Identification. *Journal of Forensic Sciences*, 48. (2003) 3. sz. 497–503. o.
- Adams – Maves* 2002. *Adams, B. J. – R. C. Maves*: Radiographic Identification using the Clavicle of an Individual Missing from the Vietnam Conflict. *Journal of Forensic Sciences*, 47. (2002) 2. sz. 369–373. o.
- Bass* 1995. *Bass, W. M.*: Osteology: A Laboratory and Field Manual. 5th ed. Special Publication, No. 2 of the Missouri Archaeological Society, Columbia, MO. 1995.
- Bass* 1987. *Bass, W. M.*: Human Osteology: a Laboratory and Field Manual. *Missouri Archaeological Society*, 1987.
- Bedécs* 2008. *Bedécs Gyula*: Az első világháború emlékezete Galíciában, az Isonzó-völgyében és a Doberdón. Győr, 2008.
- Benedix* 2004. *Benedix, D. C.*: Differentiation of Fragmented Bone from Southeast Asia: the Histological Evidence. PhD Dissertation. University of Tennessee, Knoxville, TN. 2004.
- Berg – Collins* 2007. *Berg, G. E. and Collins, R.*: Personal Identification based on Prescription Eyewear. *Journal of Forensic Sciences*, 52. (2007) 406–411. o.
- Brothwell* 1981. *Brothwell, D. R.*: Digging up bones. The Excavation, Treatment, And Study Of Human Skeletal Remains. Cornell University Press, 1981.
- Connor – Scott* 1998. *Connor, M. – D. D. Scott*: Metal Detector use in Archaeology: An Introduction. *Historical Archaeology*, 32. (1998) 76–85. o.
- Connor – Scott* 2002. *Connor, M. – D. D. Scott*: They Died With Custer: Soldiers' Bones from the Battle of the Little Bighorn. University of Oklahoma Press. Norman, 2002.
- Cooksey* 2005. *Cooksey, John* (ed.): Battlefields Annual Review. Pen & Sword Military, 2005.
- Fiorato – Boylston – Knüsel* 2000. *Fiorato, Veronica – Boylston, Anthea – Knüsel, Christopher* (ed.): Blood Red Roses: the Archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton ad 1461. Oxford, 2000.
- Kola* 2000. *Kola, Andrzej*: Belzec. The Nazi Camp for Jews in the Light of Archeological Sources. Excavations 1997–1999. The Council for the Protection of Memory and Martyrdom/United States Holocaust Memorial Museum, Warsaw/Washington, 2000.
- Lynch – Cooksey* 2007. *Lynch, Tim – Cooksey, John*: Battlefield Archaeology. Tempus, 2007.
- Mann – Hunt* 2005. *Mann, Robert W. – Hunt, David R.*: Photographical Regional Atlas of Bone Disease. Charles C. Thomas Publisher, Springfield, Illinois, USA, 2005.

- Mattogno* 2004. *Mattogno, Carlo*: Belzec in Propaganda, Testimonies, Archaeological Research, and History. Theses & Dissertations Press, Chicago, Illinois, 2004.
- McCormick – Goodhart *McCormick – Goodhart, M. H.*: On the Cold Storage of Photographic Materials in a Conventional Freezer Using the Critical Moisture Indicator (CMI) Packaging Method. Electronic document.
- Négyesi* 2010. *Négyesi Lajos*: Csatak néma tanúi. A csata- és hadszíntérkutatás – hadtörténeti régészet fogalma és módszerei. Budapest, 2010.
- Osgood* 2006. *Osgood, Richard*: The Unknown Warrior. the Archaeology of the Common Soldier. Sutton, 2006.
- Ossowski – Brzeziński – Piątek – Potocka – Banaś – Janus – Jałowińska – Parafiniuk* 2011. *Ossowski – Brzeziński – Piątek – Potocka – Banaś – Janus – Jałowińska – Parafiniuk*: The Use of Search Techniques Employing Ground-penetrating Radar in Forensic Medicine. *Problems of Forensic Sciences*, LXXXVII. (2011) 253–263. o.
- Ossowski – Piątek – Brzeziński – Zielińska – Parafiniuk* 2009. *Ossowski – Piątek – Brzeziński – Zielińska – Parafiniuk*: Identification of the Site of Skeletal Remains from World War II. *Arch Med Sadowej Kryminol*, 59 (2009) 3. sz. 243–247. o.
- Pollard – Banks* 2009. *Pollard, Toni – Banks, Iain* (ed.): Bastions and Barbwire. Studies in the Archeology of Conflict. Leiden–Boston, 2009.
- Roberts – Manchester* 2007. *Roberts, Charlotte – Manchester, Keith*: The Archaeology of Disease. Cornell University Press, 2007.
- Robertshaw – Kenyon* 2008. *Robertshaw, Andrew – Kenyon, David*: Digging the Trenches. The Archaeology of the Western Front. Pen & Sword Military, 2008.
- Saunders* 2004. *Saunders, N. J.* (ed.): Matters of Conflict: Material Culture, Memory and the First World War. Abingdon: Routledge, 2004.
- Scott – Babits – Haecker* 2007. *Douglas Scott – Lawrence Babits – Charles Haecker* (ed.): Fields of Conflict. Praeger Security International, Westport Connecticut. London, 2007.
- Thompson* 2006. *Thompson, Tim*: Forensic Human Identification: An Introduction. Taylor & Francis, 2006.
- Tóth* 2013. *Tóth Zsolt* (szerk.): Hőseink nyomában. Budapest, 2013.
- Warnock* 2005. *Warnock, Bill*: The Dead of Winter. How Battlefield Investigators, WWII Veterans, and Forensic Scientist Solved the Mystery of the Bulge’s Lost Soldiers. Chamberlain Bros. New York, 2005.
- Whitford – Pollard* 2009. *Whitford, Tim – Pollard, Tony*: For Duty Done: A WWI Military Medallion Recovered from the Mass Grave Site at Fromelles, Northern France. *Journal of Conflict Archaeology*, 5. 2009. 1. sz. 201–229. o.